SINONIMIYA VA ANTONIMIYA HODISASINING LINGVISTIK TABIATI VA NUTQDAGI VAZIFASI

Abdunabiyeva Muslimaxon Ozod qizi
Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Filologiya va tillarni o'qitish (koreys tili) yo'nalishining 1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23665632

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili leksikasining muhim hodisalari hisoblangan sinonimiya va antonimiya, ularning lingvistik xususiyatlari hamda nutq jarayonidagi vazifalari yoritiladi. Sinonimlarning o'zaro ma'no munosabatlari, uslubiy imkoniyatlari, antonimlarning qarama-qarshi ma'nolarni ifodalashdagi o'rni misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur hodisalarning nutq ta'sirchanligi, aniqligi va ifodaviyligini oshirishdagi ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: leksika, leksikologiya, sinonimiya, antonimiya, sinonim, antonim, ma'no, uslubiyat, nutq madaniyati, o'zbek tili.

Аннотация. В данной статье рассматриваются синонимия и антонимия как важные явления лексической системы узбекского языка, их лингвистические особенности и функции в речевом процессе. На основе примеров анализируются смысловые отношения между синонимами, их стилистические возможности, а также роль антонимов в выражении противоположных значений. Кроме того, раскрывается значение данных языковых явлений в повышении выразительности, точности и образности речи.

Ключевые слова: лексика, лексикология, синонимия, антонимия, синоним, антоним, значение, стилистика, культура речи, узбекский язык.

ABSTRACT. This article examines synonymy and antonymy as important phenomena in the lexical system of the Uzbek language, focusing on their linguistic features and functions in speech. Based on examples, it analyzes the semantic relationships between synonyms, their stylistic possibilities, and the role of antonyms in expressing opposite meanings. Furthermore, the article highlights the importance of these linguistic phenomena in enhancing the expressiveness, accuracy, and vividness of speech.

Keywords. vocabulary, lexicology, synonymy, antonymy, synonym, antonym, meaning, stylistics, speech culture, Uzbek language.

Til insonlar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi bo'lib, u orqali kishilar o'z fikrlarini ifodalaydi, bilim va tajribalarini boshqalarga yetkazadi. Tilning boyligi, avvalo, uning lug'at tarkibida namoyon bo'ladi. Lug'at tarkibidagi so'zlar turli ma'no munosabatlariga ega bo'lib, ular orasida sinonimiya va antonimiya alohida o'rin tutadi. Ushbu hodisalarni o'rganish tilning semantik imkoniyatlarini anglash va nutqdan to'g'ri foydalanishda muhim ahamiyatga ega. Sinonimiya va antonimiya tilshunoslikning leksikologiya

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sohasi bilan bevosita bog‘liq. Sinonimiya ma’nosi bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlar munosabatini, antonimiya esa qarama-qarshi ma’noli so‘zlar munosabatini bildiradi. Har ikki hodisa tilning mazmuniy boyligini ko‘rsatadi hamda fikrni turli shakllarda ifodalash imkonini beradi. Sinonimlar yordamida bir tushuncha turli ma’no nozikliklari bilan ifodalanishi mumkin. Masalan, chiroyli, go‘zal, ko‘rkam so‘zlari tashqi ko‘rinishdagi ijobiy belgini bildiradi, biroq ularning qo‘llanishida ma’lum uslubiy farqlar mavjud. Antonimlar esa yaxshi — yomon, katta — kichik, uzoq — yaqin kabi juftliklar orqali qarama-qarshilikni ifodalaydi. Mavzuning dolzarbligi sinonimiya va antonimiyaning kundalik muloqot, badiiy adabiyot, publitsistik matnlar va ta’lim jarayonida keng qo‘llanishi bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi sinonimiya va antonimiya hodisalarining lingvistik mohiyatini ochib berish, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini misollar asosida tahlil qilish hamda nutqdagi vazifalarini aniqlashdan iborat.

Tilshunoslikda so‘z ma’nosini o‘rganish faqat uning lug‘aviy izohini aniqlash bilan cheklanmaydi. So‘zning boshqa birliklar bilan qanday munosabatga kirishishi, muayyan vaziyatda qanday ma’no nozikligini ifodalashi ham muhimdir. Leksik-semantik munosabatlar til birliklari o‘rtasidagi mazmuniy aloqalarni ko‘rsatadi. Sinonimiya va antonimiya ana shu munosabatlarning eng faol ko‘rinishlaridan bo‘lib, so‘z boyligining tizimli xususiyatini ochib beradi.

Maqolada tavsifiy va qiyosiy tahlil usullaridan foydalaniladi: sinonim va antonim juftliklarining umumiy hamda farqli tomonlari misollar orqali izohlanadi. Tahlilning asosiy e’tibori so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi, uslubiy bo‘yog‘i va matndagi vazifasiga qaratiladi. Bu yondashuv mazkur hodisalarni faqat ta’riflash emas, balki ulardan amaliy nutqda foydalanish yo‘llarini ham ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Sinonimik qator tarkibidagi so‘zlar odatda bitta umumiy ma’no atrofida birlashadi. Qatorning bosh ma’nosini nisbatan betaraf ifodalovchi so‘z ko‘pincha dominant so‘z sifatida qaraladi. Masalan, yuz, chehra, bet, aft, bashara birliklari inson yuzini anglatadi, lekin ular bir xil vaziyatda birdek qo‘llanavermaydi. Yuz so‘zi ko‘proq neytral, chehra so‘zi badiiy yoki ijobiy ohangda, aft va bashara esa kontekstga qarab salbiy munosabat bilan ishlatilishi mumkin. Demak, sinonimlik mutlaq tenglikni emas, umumiy ma’no va muayyan farqlarning birligini bildiradi.

Sinonimlarning ma’no jihatidan yaqinligi kontekst orqali yanada aniq namoyon bo‘ladi. Masalan, katta va ulkan so‘zlari hajmning kattaligini ifodalasa-da, ulkan ko‘pincha belgi darajasining kuchliligini ta’kidlaydi: katta uy, ulkan yutuq. Xuddi shuningdek, xursand, shod, quvnoq so‘zlari ijobiy ruhiy holatni bildiradi, ammo xursand umumiyroq, shod ko‘tarinki hissiyotni, quvnoq esa kishining kayfiyati yoki xulqidagi tetiklikni anglatishi mumkin. Bunday farqlarni hisobga olish fikrning nozik mazmunini saqlashga yordam beradi.

Sinonimlarni bir necha jihatdan guruhlash mumkin. Ma’no sinonimlari tushunchaning turli daraja yoki qirralarini ko‘rsatsa, uslubiy sinonimlar rasmiylik, so‘zlashuvga xoslik yoki hissiy munosabat bilan farqlanadi. Ayrim birliklarda esa ma’no va uslubiy farq birgalikda namoyon bo‘ladi. Masalan, vafot etdi, olamdan o‘tdi, o‘ldi ifodalari bir voqeani bildiradi, biroq ularning qo‘llanishida muloyimlik va uslubiy xususiyatlar farq qiladi. Shuning uchun so‘z tanlashda faqat lug‘aviy yaqinlikka tayanish yetarli emas.

Sinonimlar matnning yaxlitligini ta’minlashda ham ishtirok etadi. Bir so‘zni ketma-ket takrorlash matnni zerikarli qilishi mumkin; ma’nodosh birliklardan o‘rinli foydalanish esa bayonni ravonlashtiradi. Biroq takrorning har doim ham xato emasligini unutmaslik kerak: ilmiy matnda asosiy terminni aynan saqlash mazmun aniqligi uchun zarur bo‘lishi mumkin. Masalan, bir terminni turli sinonimlar bilan almashtirish tushunchani noaniq qilib qo‘ysa, uni takror qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Antonimlik ko'pincha bir umumiy belgi yoki o'lchov doirasida yuzaga keladi. Masalan, baland — past juftligi balandlik, tez — sekin harakat sur'ati, issiq — sovuq harorat, boy — kambag'al esa moddiy holat bilan bog'liq. Bu juftliklarda so'zlar bir-biriga qarshi qo'yilishi uchun ular muayyan semantik maydonga mansub bo'lishi kerak. Shu jihatdan antonimlar oddiygina turli ma'noli so'zlardan farq qiladi: qalam va deraza o'zaro boshqa-boshqa tushunchalarni bildiradi, ammo antonim hisoblanmaydi.

Antonimlar fikrni qarama-qarshi qo'yish orqali aniqroq anglashga yordam beradi. Inson biror belgini ko'pincha uning zid holati bilan taqqoslaganda yaxshiroq tushunadi. Masalan, tinchlik — urush, do'st — dushman, rost — yolg'on juftliklari nafaqat lug'aviy qarama-qarshilikni, balki ijtimoiy va axloqiy baholashni ham ifodalashi mumkin. Bunday so'zlar matnda muallifning munosabatini ochish, dalillarni qiyoslash va asosiy fikrni ta'kidlash uchun qo'llanadi.

Antonimlarning ayrim juftliklarida ikki chekka holat orasida oraliq darajalar mavjud bo'ladi. Masalan, issiq va sovuq orasida iliq, salqin kabi holatlar uchraydi; katta va kichik o'rtasida o'rtacha hajm ham bo'lishi mumkin. Bunday qarama-qarshilik darajali antonimlik sifatida izohlanadi. Boshqa juftliklarda esa bir holat ikkinchisining inkori bilan bog'liq bo'ladi: tirik — o'lik kabi birliklar ko'pincha bir-birini istisno qiluvchi holatlarni bildiradi. Qarama-qarshilikning bu xususiyatlarini farqlash so'z ma'nosini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Antonimlar badiiy matnda qarama-qarshi obrazlar va ruhiy holatlarni ifodalash uchun samarali vositadir. Masalan, yorug'lik — qorong'ilik, umid — tushkunlik kabi qarama-qarshi tushunchalar matnning hissiy ta'sirini kuchaytirishi mumkin. Publitsistik uslubda esa taraqqiyot — qoloqlik, bilim — jaholat singari juftliklar muallifning bahosini ochiqroq ko'rsatadi. Shunga qaramay, antonimlarning ta'siri ularning o'zi bilangina belgilanmaydi; gapning umumiy mazmuni va kontekst ham muhim hisoblanadi. Ushbu ikki hodisani qiyoslashda ularning umumiy va farqli tomonlarini ajratish lozim. Sinonimiya ma'no yaqinligiga, antonimiya esa ma'no qarama-qarshiligiga asoslanadi. Har ikkisi ham so'zlar o'rtasidagi semantik aloqani namoyon etadi va lug'at tarkibining alohida-alohida birliklardan iborat emas, balki o'zaro munosabatlar tizimi ekanini ko'rsatadi. Sinonimlar ifodaning muqobil yo'llarini taklif qilsa, antonimlar mazmunni taqqoslash va zid qo'yish orqali ochib beradi.

Bir matnning o'zida sinonimiya va antonimiya birgalikda qo'llanishi mumkin. Masalan, "Yosh tadqiqotchi quvonchga to'ldi, biroq uning chehrasida xavotir ham sezildi" jumlasida chehra so'zi tasviriy-uslubiy imkoniyatni yuzaga chiqaradi, quvonch va xavotir esa ruhiy holatlarning farqini ko'rsatadi. Bunday birliklar matnni mazmunan boyitadi. Demak, tahlil davomida so'zlarni alohida ko'rib chiqish bilan birga, ularning jumla va matn tarkibidagi o'zaro munosabatiga ham e'tibor berish zarur.

Ta'lim jarayonida sinonim va antonimlar ustida ishlash o'quvchi yoki talabaning lug'at zaxirasini kengaytiradi. Sinonimik qator tuzish, ma'lum kontekstga mos so'zni tanlash, antonimlar yordamida gaplarni qayta tuzish kabi mashqlar so'z ma'nosini farqlashga o'rgatadi. Ayniqsa, bir-biriga yaqin so'zlarning qo'llanish shartlarini izohlash mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Bunda tayyor juftliklarni yodlash bilangina cheklanmay, ularni matn ichida tahlil qilish foydali hisoblanadi.

Nutq madaniyati nuqtayi nazaridan so'zning ma'nosini bilishning o'zi kifoya emas; uni vaziyatga mos ishlatish ham kerak. Do'stlar bilan kundalik suhbatda tabiiy eshitiladigan birlik rasmiy hujjatda noo'rin bo'lishi mumkin. Xuddi shuningdek, badiiy matnda hissiy bo'yoqli sinonim maqsadga muvofiq bo'lsa, ilmiy bayonda betaraf va aniq so'z tanlanadi. Antonimlardan esa taqqoslashni haddan tashqari keskinlashtirmasdan, mantiqiy munosabatni aniq ko'rsatish uchun foydalanish lozim.Amaliy tahlil shuni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ko'rsatadiki, sinonim va antonimlarni o'rganishda uchta jihatni birgalikda hisobga olish maqsadga muvofiq: so'zning asosiy lug'aviy ma'nosi, uning uslubiy-hissiy bo'yog'i va muayyan kontekstdagi vazifasi. Faqat lug'atdagi ta'rifga qarab xulosa chiqarish ayrim nozik farqlarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin. Kontekstga tayangan tahlil esa so'z tanlashdagi aniqlikni oshiradi va til birliklaridan ongli foydalanishga yordam beradi.

Sinonimlar tarjima jarayonida ham alohida ahamiyatga ega. Bir tildagi ma'nodosh so'zlarning barchasi boshqa tilda aynan bir xil muqobilga ega bo'lmasligi mumkin. Tarjimon so'zning lug'aviy ma'nosi bilan birga uslubiy ohangi, matndagi vazifasi va muallif munosabatini ham hisobga olishi kerak. Shu sababli sinonimlar bilan ishlash lug'at boyligini oshirish bilan bir qatorda, matnni chuqur tushunish ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jamolxonov, H. A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
2. Hojiyev, A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jild. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
4. Shomaqsudov, A., Rasulov, I., Qo'ng'urov, R., Rustamov, H. O'zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1983.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.